

VEZLJIVOST KOT POMENSKOSKLADENJSKI POKAZATELJ ŽIVOSTI SLOVENŠČINE

Prispevek obravnava skladenjskopomenske spremembe slovenščine z vidika razvoja vezljivosti, ki se kažejo zlasti v uvajanju novih in preurejanju starih pomenov v glagolskih leksemih, v tvorjenosti s prevladujočimi glagolskimi sestavljenkami, kar oži (udeležensko) vezljivostno polje v prevladujočo tožilniško enovezavnost, in v racionalno zgoščenih povedih s posamostaljanjem dogajanja v zloženem povedku, kar sproži tudi večjo predložnomorfemsko rabo izglagolskih tvorjenk in pridevnikov.

The article deals with semantico-syntactic changes in Slovene, as seen from the point of view of valency development. Such changes manifest themselves primarily in the creation of new senses and in the rearrangement of old senses in verbal lexemes, in the formation of prevalent verbal compounds (which leads to a narrowing of the (agentive) valency field to produce the prevalent monotransitive pattern – accusative monovalency), and in condensed sentences with nominalization of action within the complex predicate (which brings about a wide use of verbal derivatives and adjectives with prepositional morphemes).

O Z ubesedovanjem nove predmetnosti oz. pojavnosti se vzpostavlja razmerje novega referenčnega sveta z aktualnim jezikovnim izrazom, kar posledično širi socialnofunkcijsko usposobljenost in učinkovitost slovenščine. Z ustreznim razmerjem med jezikovnim izrazom in novim referenčnim svetom se slovenščina potrjuje kot zrel držav(otvor)ni jezik (Vidovič Muha 2000b: 18, 2001: 11–13). Sedanji status slovenščine spodbuja in zahteva hkrati celovito obvestilnost jezika – tj. zaobjetje zunajjezikovne razsežnosti, vseh javnih komunikacijskih področij in položajev. Vitalnost jezika se kaže tudi tako, da zmore izraziti aktivnost, zgoščenost in intenzivnost vsakršnega družbenega dogajanja.

Razvojne pomenskoskladenjske spremembe so obravnavane z vidika vezljivosti, ki je kot kategorialna pomenska sestavina vključena v denotativni (slovarski) pomen predvsem glagolov in izglagolskih tvorjenk; kot jezikovnosistemski pokazatelj skladenjskopomenskih sprememb glagolov povzroča preureditev njihovega pomenja znotraj leksema ali pa odkriva in določa nove pomene.

Upoštevano in obravnavano gradivo – Vzorčno je upoštevanih dva tisoč glagolov, ki niso v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ). Priložnostnim izpisom iz različnih socialnofunkcijskih pisnih virov od začetka 90. let naprej (pregledanih je bilo približno 145 tisoč izpisov, nabranih po paberkovalni metodi)¹ je dodano še novo besedje iz dnevne družbeno- in političnoangažirane publicistike, kot sta *Delo* in *Slovenske novice* (upoštevane so številke za leto 2001), iz aktualiziranega leposlovja sem izbrala romana *Galjot* (D. Jančar, ²1980) in *Katarina, pav in jezuit* (D. Jančar, 2000), iz računalniške strokovne literature pa *Priročnik Steve* (H. Muren, 1989) in *Pojmovnik računalniških komunikacij* (S. Simič, 1993).

Vezljivost kot tipična/inherentna pomenska lastnost glagolov je tudi kot razvojna kategorija obravnavana predvsem z vidika pomenja glagolov (Žele 2001: 238–239): 1. zoženje/specializiranje posameznih (določenih) pomenov sicer pogosto uporabljanih leksemov, 2. uvajanje novih pomenov že uveljavljenim/ustaljenim leksemom in s tem posledično hierarhično preurejanje njihovega pomenja in 3. uvajanje novih leksemov kot posledica nove predmetnosti in pojmovnosti.

1 Specializacija pomenov

1.1 Prehod iz enovezljivih glagolov v dvovezljive oz. vezavne glagole

Ta najpogostejša sprememba prinaša zoženje oz. specializacijo določenih pomenov (večina navajanih glagolov ni v SSKJ), npr. *abstinirati glasovanje*, *balirati železne odpadke/hmelj/krmo/seno*, *blefirati veselje*, *diplomirati/magistrirati/doktorirati zgodovino* (še vedno pogostejša uporaba *diplomirati iz zgodovine/na zgodovini*), *džezirati na trobento*, *fikcionalizirati pot*, *misijonariti vero in vrednote*, *pamfletirati dogodke*, *pastirovati ovce* (Jančar 2000: 48), *snifati heroin* in pretežno pogovarjalna raba *bluziti/tumbati neumnosti*, *svaštari/tračariti/zgodbariti o kraju*.

1.1.1 Vse pogosteje vežejo preprohodne tožilniške vsebinske udeležence tudi glagoli premikanja, posebno pri športnih dejavnostih kot *teči/skočiti/plavati/voziti* (*teči maraton*, *skočiti raznožko/skrčko*, *plavati žabo/metuljčka*, *voziti reli/formulo ena/slalom* ipd.); novo predmetnost oz. udeleženca veže tudi *pilotirati* v zvezah kot *pilotirati motornega zmaya*.

1.1.2 Pogostejša leksikalizacija predložnomorfemskih glagolskih zvez prvotno polnopomenske glagole, npr. glagole premikanja in ravnanja, potiska v avtomatizirane besedne zveze s skladijskopomensko nepolnimi glagoli, npr. *hoditi v* (*hoditi v škornjih*), *iti k/podati se k* (*Krilo gre/se poda k majici*), *nositi se z/s* (*Jakna se nosi s kopuco*), *prihajati v* (*Prihaja v sceno zaradi droge*) ipd.

¹ Izpisi so shranjeni v listkovni kartoteki na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša v Ljubljani.

1.1.3 Pri poudarjanju vsebinskosti ali ciljnosti se izpuščajo predložni morfemi, če je njihova pomenska sestavina že implicirana v glagolskem pomenu, npr. *na* in *za* v primerih *pritiskati (na) gumb, prositi (za) pomoč* ipd.

1.2 Obvezna dvovezljivost

Prevlado tožilniške vezave z najpogostejšo skladijskopomensko vlogo konkretizirane vsebine in s tem natančnejšo/specializirano hierarhizacijo pomenja znotraj glagola napovedujejo tudi obvezno dvovezljivi glagoli, ki jih ni v SSKJ, npr. *foulirati nasprotnika, lastniniti/olastniniti kapital, onaglasiti izraze, zaimeniti/pozaimeniti sopomenke, praižvesti igro, (pre)miksati material, preblefirati nastop, sponzorirati dejavnost, stekleniti steno, vprogramirati v rom, zdogovoriti intervju, nasproti enovezljivosti nekaterih glagolskih tvorjenk (pretežno izpeljank, pa tudi sestavljenk in zloženk), npr. diskati cel večer, lobirati po podjetjih, raftati po rekah, breznariti na krasu, klošariti po mestu, razkomotiti se na kavču, dobro se samoohranjati* ipd.

1.3 Oženje vezljivostnega polja v tožilniško vezavo

Težnjo k nezaznamovani tožilniški vezavi izražajo tudi tvorjenke, predvsem izpeljanke in tvorjenke iz predložne zveze tipa *dopingirati športnika, ekranizirati gledališče, filetirati sardele, kanonizirati Ketteja, klimatizirati prostor, parcelirati zemljišče, raketirati mesto, robotizirati celico za varjenje, žirirati prispevke; prizemljiti plovilo, ubesediti dogajanje, uprostorjevati objekte, ustekleničiti vodo* ipd.

1.3.1 Že uveljavljeni glagoli tipa *solidarizirati se* z, npr. *solidarizirati se z bojem koroških Slovencev*, se vedno pogosteje uporabljajo s tožilniško vezavo, npr. *solidarizirati boj koroških Slovencev* v pomenih 'podpreti, odobriti boj ...', podobno še *specializirati se v jezikoslovju* in *specializirati jezikoslovje*.² To velja tudi za glagole brez prostega morfema *se*, npr. poleg *špijonirati za kom* tudi *špijonirati koga*.

1.3.2 Oženje vezljivostnega polja povzroča tudi vračanje k samodelovanju. Pri označevanju 'samodelovanja' je z vidika pomenskosestavinske glagola potrebno izpostaviti pomenskosestavinsko uskladitev prostomorfemskega *se* s predporskimi obrazilmi *za-*, *z-/s-*, *na-* in *raz-* s pomenom faznosti (začetnosti/končnosti) ali stopenjskosti oz. mere dejanja, npr. *zahoditi se, zajesti se, zaklepetati se, zakoreniniti se, zagledati se, zahvaliti se; zjeziti se, zjesti se, shladiti se, spomniti se; nahoditi se,*

² V teh primerih ne gre za prostorsko-časovno prehajanje dejanja na drugega udeleženca, ker ta drugi udeleženec z udeležensko vlogo vsebine dejanja (Vsd) samo natančneje določa vsebino dejanja v povedju. Dejanje torej ostaja samo v okviru osebkovega delovanja in zato je prostomorfemski *se* s 'povratnostjo' kot pomenskosestavinsko stalnico lahko opuščen. Vendar o možnosti tožilniške vezave lahko govorimo samo v primerih vsebinskega udeleženca, medtem ko se živi delujoči udeleženec izraža z orodniško vezavo, npr. *solidarizirati z junakom* ipd.

naplesati se, nagovoriti se, nagledati se, najesti se; razhoditi se, razjeziti se, razgovoriti se, razgledati se, razjesti se ipd.³ Tvorjenje glagolskih sestavljenk z neprostorskimi/drugotnimi predposkimi obrazili z dodanim povratnostnim *se*-jem se omejuje na neprehodne ali samo potencialno prehodne glagole – pri slednjih se vezljivost ukinja zaradi metonimičnih pomenskih premikov predposkih obrazil (Vidovič Muha 1988: 23).⁴ Pri uporabljanju tovrstnih glagolskih tvorjenk se hkrati pokaže tudi posredni skladenjskopomenski vpliv besedotvornih sredstev na stopnjevitost oz. intenzivnost upovedenega (Toporišič 1982: 229–230, 275–278).

1.4 Vključevanje potencialnega udeleženca

Glede na pomenskost vključenega t. i. notranjega udeleženca se lahko glagolska tvorjenka skladenjskopomensko specializira z obveznovezljivim prislovnim določilom, npr. *piknikirati po obeh dolinah*. Nekaterim tvorjenkam pa pomensko-sestavinskost narekuje obvezno dvovezavnost, npr. *projicirati sence na platno*.

1.5 Aktualizacija in konkretizacija udeležencev

Pomembna je konkretizacija vršilskosti, ki vpliva na pomensko-sestavinsko zgradbo glagola oz. na specializacijo/konkretizacijo njegovih pomenov. Posebnost je udeleženska ali obglagolska prostomorfemska uporaba besedice *se*, ki je na izrazni ravni zgolj neke vrste zgradbeni označevalec z več možnimi skladenjsko-pomenskimi vlogami (Orešnik 1992: 46).⁵ Meja med različnima skladenjsko-pomenskima vlogama (udeležensko ali zgolj prostomorfemsko) je lahko precej zabrisana, kar dopušča tudi različne vezljivostne možnosti in hkrati odprte pomensko- in strukturnoskladenjske možnosti.⁶ Posebnost, zlasti v publicistiki določenega obdobja (1989–1996), je dopuščanje zaktualiziranega (tudi pisnega) uporabljanja prevzetih zvez *Dogajalo/Zgodilo se je ljudstvo*, *Dogajal/Zgodil se je narod*, *Dogajala/Zgodila se je zgodovina* v pomenih 'udejanjati/udejaniti se,

³ Na isti jezikovnosistemski pojav oz. na pomensko-sestavinsko uskladitev *se*-ja z določenimi predposkimi obrazili, ki so ista kot v slovenščini, opozarja češka slovnica (1986: 396–405).

⁴ Vzajemna vplivanost med vezljivostjo in pomensko-sestavinskostjo glagolov je bila že večkrat tudi eksplicitno potrjena, nazadnje z leksikološkega vidika pri Adi VIDOVIČ MUHA (2000: 34).

⁵ Da v stavčni povedi en *se* kot zgradbeni označevalec na strukturnoskladenjski oz. izrazni ravni lahko ubesedi in izraža več tudi različnih morfemov *se*, dokazujejo primeri kot *Bal se je smejati* (in ne: [...]*smejati se*), *Bal se je umivati* (in ne: [...]*umivati se*) ipd. (OREŠNIK 1992: 46; TOPORIŠIČ 2000: 357).

⁶ Hkrati raba v nasprotju s Chikako SHIGEMORI BUČAR (1992: 149–151) potrjuje, da prostomorfemski *se* ni nikoli pomensko povsem izpraznjen, zato ga glede na njegov (razločevalno)pomenski prispevek k pomensko-sestavinskosti glagola delim na a) *se* 'samopremikanja' v *premikati se* (nasproti: *premikati koga/kaj*), *klatiti se* (nasproti: *klatiti kaj*), *utopiti se* (nasproti: *utopiti koga/kaj*), *zgubiti se* (nasproti: *zgubiti koga/kaj*) ipd., b) *se* 'samodelovanja' v *razdajati se* (nasproti: *razdajati kaj*), *najesti se* (nasproti: *hraniti/pitati koga/kaj*), *dolgočasiti se* (nasproti: *dolgočasiti koga*) ipd., c) *se* 'stanja (počutja)' v *bati se* (nasproti: *strašiti koga/kaj*), *veseliti se* (nasproti: *razveseliti koga*), *jokati se*, *kesati se*, *kujati se*, *naveličati se*, *počutiti se*, *smejati se*, *zdeti se* ipd., č) *se* 'pojavnosti' v *daniti se*, *svitati se*, *temniti se*, *kolcati se (komu)*, *zehati se (komu)* ipd., d) *se* 'splošnovršilske navajenosti/navadnosti' v primerih kot *Tod se hodi na Triglav* ipd.

Sestavinskost *se*-ja in njegovo pomenskorazločevalno vlogo pri pomenskosti glagola tudi s frazeološkega vidika priznava Erika KRŽIŠNIK (1994: 61–62).

uresničevati/uresničiti se', iz katerih lažje razberemo tudi udeleženski se v smislu *udejanjati/uresničevati sebe*, npr. *Udejanjala/uresničevala se je zgodovina* ipd.⁷ Pogovorno oz. slengovsko pa se zadnja leta uporablja tudi zveza *Kaj dogaja*, kar z upoštevanjem možnosti *Narod se dogaja* ali *Dogaja se narod* in možnosti izpuščanja povratnega ali splošnovršilskega prostomorfemskega *se* v smeri od posploševanja h konkretizaciji vodi v možno (skonkretizirano) dvovezljivost v smislu *Kdo/Kaj dogaja koga/kaj* oz. v možnosti nove skladenjskopomenske rabe glagolov *dogajati* oz. *zgoditi* v *Ljudstvo je zgodilo* ('udejanilo/uresničilo') *sebel* / *Ljudstvo je zgodilo* ('udejanilo/uresničilo') *zgodovino* ipd.⁸

2 Uvajanje novih pomenov

Pri glagolih, ki uvajajo oz. vežejo novo predmetnost, se z novim pomenom hkrati hierarhično preureja pomenje glagola. Nova predmetnost ali pojavnost omogoča novo vezavnost tipa *igrati (se) na računalnik* v pomenu 'obvladovati napravo', *surfati po/v mreži* 'iskati in pregledovati podatke', *prostituirati se industriji* 'ponujati strokovne storitve/rešitve', podobno še *polarizirati javnost*, *amputirati policijski sindikat*, *identificirati odgovornosti pristojnih* ipd. Nov pomen ali vsaj podpomen za glagol *kuhati* prinaša npr. zveza *kuhati s kisom* v pomenu 'pripravljati kaj s čim'. Kako vezava ali nevezava desnega udeleženca oz. določila postopoma oblikuje glagolsko pomenje, lahko spremljamo pri uporabi glagola *cvikati* – od nevezavnega slengovskega *cvikati* s pomenom 'bati se' do vezavne žargonske rabe v primerih *cvikati karte* (v potniškem prometu) in *cvikati nasprotnika z nogami* (v športu).

2.1 Širjenje funkcijskosti jezika

Pri novih skladenjskopomenskih zvezah je bilo v zadnjih dveh desetletjih še najbolj produktivno področje računalništva. V svoje strokovno besedišče je prevzelo veliko pogosto uporabljanih in zato ustaljenih glagolov, v novih zvezah pa so ti glagoli pridobili nov pomen: *izrezati s tipko označeni blok*, *odpreti novo datoteko*, *odpreti okno z vsebino diskete*, *e-poslovati*, *piratizirati programe*, *preimenovati datoteke*, *podpirati prenos podatkov z dvema izvedbama*, *pognati programska okna*, *pošiljati podatke po računalniških omrežjih*, *povoziti datoteko*, *prelistati s tipko ali miško celotno datoteko*, *prigraditi CD-pogon*, *priklicati besedila na zaslon*, *priiti iz ene datoteke v drugo*, *servisirati izstope na sisteme*, *seliti*

⁷ Tovrstne prevzete zveze je opazila in zabeležila tudi družbenopolitična stroka, npr. Vlado SRUK, *Leksikon politike*, 1995: »[...] Zgodovina se dogaja kot vzpenjanje in sestopanje elit [...] (21). [...] Mitingi, na katerih se je dogajalo ljudstvo, so homogenizirali Srbe vseh dežel nekdanje Jugoslavije [...] (124).«

⁸ Z vidika vplivajnske vloge na uporabnike jezika naj pripomnim, da je zveza *Kaj dogaja* tudi pisno navajana v najmnogičnejši brani dnevnih periodiki, kot so npr. *Slovenske novice* (22. 12. 2001, str. 9) v zvezah »[...] Kreslin za zdaj še modro molči. Kva dogaja? [...]«.

se na strežnik, shraniti v pomnilnik, startati računalnik, vstopiti v nov program, zapustiti zaslon, zmrzniti okna '95.

2.2 Aktualizacija besedja

Nova skladenjskopomenska uporaba oz. aktualizacija narečnih in starejših besed je opaznejša predvsem v leposlovju – v primeru Jančarjevega *Galjota* iz štajerskih narečij: *mrčati* v »Pred očmi mu je mrčalo od napora [...]« (6) s skladenjskopomenskim prenosom iz vzhodnonarečnega pomena 'mrmrati, brundati' v pomen 'temniti, mračiti'; starejši *zadobiti* v pomenu 'dobiti' v »Pot je zadobila nekoliko položnejši tek [...]« (8). Nevsakdanje uporabljene so tudi tvorjenke kot *razkvasiti* v »[...] in so ga /blato/ ljudje dodobra zgnetli in razkvasili [...]« (101) ali *predejati* v »No, se je mož predejal na drugi konec mize [...]« (247).

Posebnost leposlovja so tudi na novo tvorjene onomatopejske oz. posnemovalne glagolske tvorjenke: »[...] Z velikimi zamahi sekire je treskal po panjih, da je *frčalo* od njih in se zmeraj po prvem udarcu *razkrehnilo* na dvoje [...] (11). [...] Nič ne glejte, je *žlabral* krčmar, nič se vam ne mudi (14). [...] Kaj mu vre in *klokota* po duši in telesu [...] (21). [...] Skozi čemerno motnjavo je spet *zabumbumbalo* (148). [...] Prav kratek čas je tako *ščokotalo* po listju [...]« (214).

3 Uvajanje novih leksemov

Z vidika vezljivostnih sprememb je bilo upoštevanih in obravnavanih dva tisoč glagolov, ki izražajo novo pojavnost a) na različnih strokovnih področjih: *digitalizirati/internetizirati vse, informatizirati procese, ekologizirati regionalni sistem, piratizirati programe, plastificirati oblačilo, poračunaliti vsa opravila, poskenirati sliko, postopničiti frizuro, predizajnirati revijo, prekoderati strukturo, premrežiti s sistemom kanalov, preplastiti cestišče, razhroščiti operacijski sistem, reciklirati uporabljene materiale, resetirati računalnik, splakatirati mesto, vitaminizirati margarino, tehnizirati kmetijstvo* ipd., b) v družbenopolitičnem delovanju: *albanizirati/amerikanizirati/argentizirati/bolgarizirati/islamizirati/kosovizirati se/koga, globalizirati svet, internacionalizirati študij, marginalizirati politični sektor, personalizirati trženje, refevdalizirati premoženjske odnose, regionalizirati dejavnost, rekatolizirati slovenski narod, reprivatizirati lastništvo, transnacionalizirati države, zdemoralizirati družbo* ipd., c) v družbenoangažirani dejavnosti: *dilati mamila, injicirati drogo, snifati heroin* ipd.

Pretežna tvorjenost (izsamostalniška s prevladujočim priponskim obrazilom *-irati* brez drugotne nedovršnosti in z možnostjo dvojnic tipa *favlirati/favlati igralca, slovenizirati/sloveniti pisavo/imena, perfekcionizirati/perfekcionirati vlogo*) glagolov delovanja/ravnanja/upravljanja/rekanja/premikanja, npr. *figurirati, filmizirati, finiširati, injicirati drogo, kanonizirati, lastniniti, operacionalizirati dogovor, savnati se, stekleničiti, tračariti, zgodbariti, žirirati* ipd., z velikim odstotkom sestavljenk (62 %), navadno kot drugostopenjskih tvorjenk, z najpogo-

stejšimi predponskimi obrazili *po-*, *pre-*, *za-*, *raz-*, *z/s-*, *o-* in *v-/u-*, npr. *polastniniti*, *poskenirati*, *prelastniniti*, *predimenzionirati*, *zasmrečevati*, *zasneževati*, *razlastniniti* *počitniške hišice*, *razmrežiti*, *zdogovoriti intervju*, *zretuširati napako*, *zintrigirati*, *zminimizirati vse*, *sfinancirati centre v državi*, *skapitalizirati se/koga/kaj*, *sprofanirati v kaj*, *sprofesionalizirati šport*, *sproducirati koncept*, *sprogramirati hiter pomnilnik*, *stehnzirati družbo*, *olastniniti*, *olistavati napačno parkirana vozila*, *oposamezniti se/koga*, *opredmetiti*, *opomeniti*, *osrediščiti se*, *vsajati organe*, *uplemenititi dejavnost* ipd., napoveduje zožena vezljivostna polja, ki se navadno izrazno oblikoslovno-skladenjsko omejujejo na (avtomatizirano/ nevtralno) nezaznamovano tožilniško vezavo.

Pri vedno večji uporabi sestavljenk določena domača predponška obrazila kot *za-* in *z-/s-* ohranjajo samo faznost (začetnost ali končnost), npr. *zaasfaltirati*, *zamoralizirati*, *zamuzicirati*, *zmasakrirati*; druga predponška obrazila izražajo prehod v novo stanje z novo lastnostjo, npr. *po-* v *polastniniti*, *poskenirati*; nekatera lahko posredno izražajo družbene spremembe, npr. *pre-*: *predefinirati ukaze*, *prefarati podružnico*, *preformulirati prastar red*, *preinterpretirati izide*, *prekategorizirati mejne prehode*, *preorganizirati svet*, *preparkirati avto*, *prestrukturirati gospodarstvo*, *preusposabljeni ljudi* ipd. Močno zastopano je tudi predponško obrazilo *do-*, ki s svojo 'dokončnostjo' oz. 'ciljnostjo' uvaja absolutno tožilniško vezavo in tako aktualizira družbeni trenutek, npr. *doformulirati vse*, *dokapitalizirati podjetja*, *dokvalificirati presežne delavce* ipd.⁹ S tem se tipizira tudi prevladujoča vrsta glagolskega dejanja – tako npr. sestavljenke s predponskim obrazilom *po-* navadno izražajo prehod v novo stanje, sestavljenke z obrazilom *pre-* spremembo dejanja in tiste s predponskim obrazilom *do-* dokončnost/ciljnost dejanja.¹⁰

Zgornja pogostnostna razvrstitev predponskih obrazil posredno izraža tudi višjo ali nižjo stopnjo univerzalnosti posameznega predponškega obrazila oz. njegovo zmožnost združevanja prislovnosti, lastnosti in faznosti. Razmerja med naštetimi vrednostmi so v predponskih obrazilih v celoti in jasneje izražena prav pri glagolskih sestavljenkah na *-irati*, kjer je onemogočena drugotna nedovršnost.

3.1 Povečana glagolska sestavinska in predložnomorfemska izpostavi in hkrati problematizira predvsem razmerje predponško obrazilo : predložni morfem.

Pri enakozvočnih predponskih obrazilih in predložnih morfemih v okviru istega glagola gre za skladijskopomensko komplementarnost v smislu prostorsko-časovne vezavne okrepiteve glagolsko-samostalniške povezave, npr. *iztrgati iz*,

⁹ S primerjalnega vidika sta *za-* in *z-* kot potencialni čistovidski predponski obrazili navajani tudi v češčini (1986: 404–405) in slovaščini (1966: 414); pri predponškem obrazilu *po-* je tudi v češčini (1986: 398) med najpogostejšimi pomeni izpostavljen pomen prehoda v novo stanje oz. lastnost; pri predponškem obrazilu *pre-* je tudi v češčini (1986: 399) izpostavljen pomen spremembe; pri *do-* pa sta tako v slovaščini (1966: 409) kot v češčini (1986: 395) izpostavljena pomena dokončnosti in ciljnosti.

¹⁰ Vezljivostna tipologija glagolskih sestavljenk z upoštevanjem vseh predponskih obrazil, ki jih prinaša besedje v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika I–V* (1970–1991), je obravnavana v članku Ade VIDOVIČ MUHA (1993: 161–192).

oddaljiti se od, vdajati se v, zaleči za ipd. Razvojno namreč izhajamo iz postavke, da je prvotna in izhodiščna skladijskopomenska vloga besedic oz. besednih morfemov (tj. potencialnih predponskih obrazil in predložnih morfemov) s prvotnim prostorskim pomenom ob glagolih.¹¹ Prostorsko-časovna vrednost predložnega glagolskega morfema se ohranja tudi ob vedno pogostejšem vsebinskem ali ciljnem tožilniku (Žele 2001: 72–74): *dostopati do strežnika po modemu* ('ciljnost dejanja' z 'dokončanostjo dejanja'), *izpodmakniti izpod nog* ('ven' z 'absolutno končanostjo dejanja', pogosta je samo vidska vrednost), *naplaviti na površje, nasnemavati zvok na že posneti slikovni material, nastopiti na konferenci* ('krajevna usmerjenost dejanja' z 'najvišjo relativno možno količino trajanja'), *posprehoditi se po kuhinji, pokoledovati po Žireh, posedati po turško, posneti po vrhu, potapljati ga po glavi* ('dejanje po površini' > 'enkratnost' oz. 'kratko trajajoče dejanje'), *preprijeti se čez prsi* ('prostorska razporeditev česa prek česa' s 'celotno možno količino dejanja'), *sobesedovati z velikani stoletja* ('vzajemna prostorsko-časovna medsebojna povezanost'), *vrasti se/vraščati se v sistem*, ('prostorska usmerjenost dejanja noter' z 'absolutno končanostjo dejanja'), *zaprošiti/zaprošati za dovoljenje, zaracati za njo* ('faznost (začetnost enkratnega/večkratnega) dejanja'); *zdogovoriti intervju s kom* ('faznost (enkratnost/končnost) dejanja').

Vsi zgornji primeri potrjujejo, da je pogoj glagolske predložnomorfemske rabe prostorska (in posledično morebitna časovna) vrednost predlogov, sicer v nasprotnih primerih, z neprostorskimi (nečasovnimi) okoliščinami, o skladijskopomenski navezanosti predloga na glagol oz. o t. i. predložnem glagolskem morfemu ne moremo govoriti – npr. *zveze s prostorskim predložnim morfemom nakladati (na) tovornjak, igrati (na) kitaro* nasproti zvezam z nevezljivimi neprostorskimi okoliščinami *nakladati na novo, igrati na novo, napiti se/koga* ipd. Tvorjenke iz predložne zveze s predponsko-priponskim obrazilom vključujejo faznost, zaradi pretvorbe predloga iz skladijske podstave v predpono pa se prislovna (prostorsko-časovna) vrednost porazdeli med predpono in predložnim morfemom, npr. *ukalupiti se v povprečje, včlaniti se v skupino sedmih, vprogramirati makroukaze v notranji makrorom, vtiriti koga v dejavnost*.

3.1.1 Razmerje med vidskostjo in prislovnostjo predponskih obrazil

Intenčnost oz. pomenska vezljivost glagola je obravnavana kot kategorialna pomenska sestavina glagolov (Vidovič Muha 2000: 34), medtem ko je vid obravnavan kot stalna (inherentna) slovnična lastnost oz. slovarskokategorialna lastnost glagolskega besedja (Merše 1995: 28–29, Vidovič Muha 2000a: 34).

Z vidika glagola je prislovnost, nasproti inherentni vidskosti, dodana adherentna lastnost, ki lahko z različnimi razmerji/odnosi do udeležencev (npr. prostorsko-časovne spremembe ipd.) izraža tudi vrsto glagolskega dejanja, poimenovano tudi

¹¹ Anton BAJEC (1959: 9) zagovarja postavko, da je »preverbialna raba starejša od prepozicionalne«. Iz tega izhaja, da za besedice iz prislovov s potencialnim prvotnim prostorskim in posledično/drugotno časovnim pomenom velja, da so prvotno natančneje določevale glagolsko dejanje.

kot podvid (Simeon 1969: 73). S prislovnim oz. s prostorsko-časovnim pomenom glagolskih predpinskih obrazil pa je povezana intenčnost ali pomenska usmerjenost glagolskih sestavljenk (Vidovič Muha 1993). Vendar sicer izhodiščno glagolska prostorsko-časovna usmeritev med glagolom v povedju in potencialnimi udeleženci vzpostavi pomenskosestavinsko kolokacijo ali leksemsko-skladenjsko sovisnost glagola in sledečega udeleženca (Toporišič 1992: 296).

Iz povedanega lahko povzamemo, da je skladenjskopomenska vloga predložnega morfema odvisna od glagolsko-samostalniške kolokacije; v vseh primerih pa predložni morfem ohranja prislovnost – enakozvočni s predponskim obrazilom samo okrepi prislovno sestavino glagolske sestavljenke, neenakozvočni s predponskim obrazilom pa navadno dopolnilno natančno precizira vezljivo okoliščino, npr. vezljivo-enakozvočni: *oditi od, iziti iz, preiti prek, izstopiti iz, vstopiti v* nasproti vezljivo-neenakozvočnim *oditi iz, iziti pri (založbi), preiti čez, izstopiti pri/na (zadnjih vratih), priigrati pri*; primerjalno obširnejša je skupina *pri bližu, pri do, pri k, pri v*.¹² Kot univerzalnejši izstopa nesmerni statični predložni morfem *pri*. Pri istih glagolskih sestavljenkah pa za jasnejšo predstavitev predponskoobrazilnega – predložnomorfemskega razmerja navajam še nekaj protiprimerov z nevezljivimi udeleženci oz. okoliščinami, npr. *oditi k/v, vstopiti iz* ipd.

3.2 Zoženje vezljivostnega polja

Drugostopenjske tvorjenke navadno še zožujejo vezljivostno polje tipa *predstaviti digitalni izenačevalnik, prenamestiti programsko opremo, preoštevilčiti stavbo*. Zaradi drugostopenjskosti tvorjenke imajo predponska obrazila pogosteje kot sicer samo predmetnopomensko vrednost, ki navadno še zoža vezljivostno polje glagolske tvorjenke.

Tudi primerjalno tvorjenje posledično poenostavlja vezljivostna polja. Po tipu *osamiti se/koga* imamo tudi *oposamezniti se/koga*; v jezikoslovju se po zgledu *ubesediti* in *upovediti*, pojavljata še *ustavčiti, uimeniti v Ni treba, da bi pretirano ustavčevali, vendar je dejstvo, da se dandanes pretirano uimenjuje*.

3.3 Poudarjena individualizacija in samoiniciativnost

Večjo individualizacijo poudarja tudi zaimenski del *sam-* v vedno bolj razširjenih zloženkah samoaktualizirati potrebe, samointerpretirati se, samoohranjati/samoohranjevati se, samoorganizirati se, samoosmisliti svoj položaj, samopromovirati se, samotestirati podjetniške lastnosti, samonadzorovati se, samozaposlovati se. Zaimenski del *sam-* navadno povzroča tudi prehod v enovezljivost. Za zloženke z določujočo sestavino *sam-* je že ugotovljeno, da gre za novejšje

¹² Pri določenih glagolskih sestavljenkah pa predponska obrazila imajo oz. ohranijo samo faznost, celotna prislovna vrednost se prenese na predložne morfeme – dokaz za to je, da se z opuščanjem tovrstnih predpinskih obrazil prav nič ne spremeni pomensko-skladenjska vezljivost, npr. *(po)muditi se z/s, (za)muditi se z/s, (za)riti (se) v, (za)vozlati (se) v, (po-/s-/za-)tlačiti v* ipd.

zloženke (Vidovič Muha 1988: 163–164), ki pa jih ima že A. Bajec (1952: 108, 120, 124).

3.4 Konkretizacija vršilskosti

Samo levovezljive in s tem vršilsko skonkretizirane pa ostajajo glagolske tvorjenke, ki pomenskosestavinsko že vključujejo poklicnoopredeljenega notranjega udeleženca, npr. *dopisnikovati/ministrovati/predsednikovati/predstojnikovati/opatovati/šefovati/kavarnariti/klošariti/martinčkovati; diskati, utramvajiti (se); vrtičkati, računalnikovati, izpitovati, jelkati/jelkovati*, ali pa izražajo samo določen način premikanja, npr. *razkomotiti se*.

4 Postanjanje in posamostaljanje povedja kot odraz teženj po sporočilni zgoščenosti in racionalizaciji

4.1 Postanjanje povedja

Izražanje stanjskosti oz. lastnosti v zloženem povedku lahko hkrati posredno potrjuje upravičeno besednovrstno osamosvojitve povedkovnika.

Aktualna trenutna stanjskost je izražena z zloženim povedkom, ki je pogosto prehodni – predložnomorfemski pridevnik je lahko merilo potencialne povedkovniškosti /ne/izglagolskega pridevnika (manj je nevezavnih tipa *biti domač* 'priljuden', *biti ljudski* 'preprost/naraven', *biti življenjski* 'stvaren', *biti okrogel* 'vinjen/pijan' ipd.). Ker je v ospredju izražanje trenutnega oz. priložnostnega stanjskega razmerja do koga/česa, posledično tudi lastnosti, je aktualna in prevladujoča desna vezljivost povedkovega pridevnika, uvajana s prostim predložnim morfemom. Tvorčev vidik stanjskih razmerij navadno izraža a) razmerje meritve/mere (*vreden za, znan po, priden za, blazen od*), b) primerjalno razmerje (*primeren za, prikladen za*) in c) naklonsko razmerje vrednotenja stanja/lastnosti (*privržen/sovražen komulčemu, zmožen za*):

4.1.1 Pogosti nesklonljivi prevzeti/neprevzeti povedkovniki

– Prevzeti povedkovniki so socialnofunkcijsko opredeljeni z oznako pog(ovarjalno): *To je/ni fair*; tudi potencialno vezavni pa so: *Je zelo flegma, Čevlji so fuč, Vse je kaput, Je zelo nobel, Stroj je portabel*.

Prvotno zelo pogosta slengovska raba prevzetih angleških izrazov zaradi velike pogostnosti in razširjenosti postaja že splošnopogovarjalni pojav: [...] Sej veš, kako je zdej ful ob petkih; Potem si kul, ravno zadosti odmaknjen od okolice in hudomušno dobrovoljen; Pijejo zato, da bodo bolj sproščeni, družabni in kul; [...] da ima prenosni telefon, da je skratka »in«; Ukvarjanje z golfom je trenutno zelo »in«; Dovolj je, da nimaš internetskega priključka, in že več nisi »in«; Karo in črte so zopet »in« [...].

– Neprevzeti: Ta misel ni napak, Pot je /pre/zanič, Fant ni prida, Danes je še tešč ipd.

4.1.2 Predložnomorfemski pridevniki v zloženem povedku

Tudi tu izrazito prevladuje tožilniška vezava: Ves divji je nanj, Je dober za delo, Jezen je na vse, Je nor na konje, Udarjen je na denar, Je len za hojo, Je pomemben za razvoj, Je priden za učenje, Je pripraven za delo, Je rojen za to vlogo, Je zrel za šolo, Je prisiljen v sodelovanje.

Različnosklonsko vezavo pa imajo lahko pridevniki kot enak, edin, domač: Zakon je enak za vse, Je enak po zakonu, Je enak pred zakonom, Je enak z drugimi; Bili so (si) edini, Niso edini o tem/v tem, Edini so z njim; Je domač, Je domač pri njih/z njimi.

4.2 Posamostaljanje povedja

Zaradi pogoste dvoumnosti je potrebno opozoriti in uzavestiti, da besedotvorni pomeni oz. določena priponska obrazila izglagolskih tvorjenk izbirno določajo oz. omejujejo pomenskoskladenjske oz. vezljivostne zmožnosti in s tem udeleženske vloge. Zmožnost metonimičnega prehajanja iz izhodiščnega dejanja (De) v druge besedotvorne pomene je torej odvisna od pomenja izbranega glagola. Kako se hierarhična razvrstitev možnih udeleženskih vlog izbirno zožuje, izražajo posamostaljene besedne zveze z jedrnimi izistoglagolskimi tvorjenkami, ki imajo lahko poleg izhodiščnega dejanja (De) še druge pomene (s kraticami: De = dejanje, Vsd = vsebina dejanja, Rad = razmerje z dejanjem, Cd = cilj dejanja, Sd = sredstvo dejanja, Vd = vršilec dejanja, Md = mesto dejanja, Pd = predmet dejanja): *igranje (De) nogometa (Vsd) s prijatelji (Rad) za nagrado (Cd)*, *igranje (De) hokeja (Vsd) na travi (Md) z žogico (Sd)*; *igralec (Vd) sonate (Vsd) na klavir (Rad)*; *igralo (Pd) s krogi (Sd) za guganje (Cd)*; *igrača (Sd) za odrasle (Cd)* ipd.

4.2.1 Širša funkcijska raba

Glagolniška raba nevezavnih glagolskih tvorjenk je, tudi zaradi poudarjanja procesualnosti in t. i. glasovnega slikanja, opazno pogosta tudi v leposlovju, npr. v *Galjotu* (D. Jančar, ²1982, 214):

[...] ko se ti čas ustavi, ko se tista krogla nad glavo noče nikamor premakniti, ko ni nobenega *kotalikanja* gori po nebu [...] (135). Prekleta *rokomavšenje* in *ubijanje* in zločinstvo, je sodnik končal svoj govor [...] (141). [...] Verjetno bi svoje čvekalasto *čeljustanje* in *hvaličenje* nadaljeval do jutra, ko mu Adam ne bi vsega pokvaril (141). [...] Vrhove redko posejanih dreves je zganilo zateglo *frljanje* [...]. Daleč zgoraj je slišal *škrebljanje* prvih kapelj [...]

Viri in literatura

Anton BAJEC, 1952, 1959: *Besedotvorje slovenskega jezika* III (Zloženke), IV (Predlogi in predpone). Ljubljana: SAZU.

Drago JANČAR, ²1980: *Galjot*. Murska Sobota: Pomurska založba.

-- 2000: *Katarina, pav in jezuit*. Ljubljana: Slovenska matica.

- Erika KRŽIŠNIK, 1994: *Slovenski glagolski frazemi (ob primeru frazemov govorjenja)*. Doktorska disertacija. Ljubljana.
- Majda MERŠE, 1995: *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU.
- Mluvnice češtiny 1*, 1986. Praha: Academia.
- Morfológia slovenského jazyka*, 1966. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Hinko MUREN, 1989: *Priročnik Steve*. Ljubljana: Fakulteta za strojništvo.
- Janez OREŠNIK, 1992: *Udeleženske vloge v slovenščini*. Ljubljana: SAZU.
- Chikako SHIGEMORI BUČAR, 1992: Izražanje povratnega dejanja v japonščini in slovenščini. *Slavistična revija XL/2*. 143–157.
- Rikard SIMEON, 1969: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Slobodan SIMIČ, 1993: *Pojmovnik računalniških komunikacij*. Ljubljana: Inštitut za komunikacije in informatiko.
- Jože TOPORIŠIČ, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- – 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- – 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.
- Ada VIDOVIČ MUHA, 1988: *Slovensko skladijsko besedotvorje ob primerih zložen*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete – Partizanska knjiga.
- – 1993: Glagolske sestavljenke – njihova skladijska podstava in vezljivostne lastnosti (Z normativnim slovensko-nemškim vidikom). *Slavistična revija XLI/1*. 161–192.
- – 2000a: *Slovensko leksikalno pomenoslovje. Govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- – 2000b: Slovenistika in aktualna vprašanja knjižnega jezika – stanje in perspektive. *Slovensko jezikoslovje danes in jutri*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 17–23.
- – 2001: Moč in nemoč slovenskega knjižnega jezika. *37. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. Ur. I. Orel. Ljubljana. 7–18.
- Andreja ŽELE, 2001: *Vezljivost v slovenskem jeziku (s poudarkom na glagolu)*. Ljubljana: Založba ZRC – ZRC SAZU.

VALENCY AS A SEMANTICO-SYNTACTIC INDICATOR OF PRODUCTIVITY IN SLOVENE

SUMMARY

When designating new occurrences in the material and in the abstract world, the speaker establishes a relationship between the new referential world and the existing language material. These developmental semantico-syntactic changes can be analysed as regards their valency, which is (as a categorial meaning component) part of the denotative (dictionary) meaning of verbs and verbal derivatives in particular. Changes in valency are an indicator of semantico-syntactic changes in verbs within the language system: they bring about a rearrangement in the meaning of a lexeme, or they reveal and determine the creation of new senses.

Changes in valency are analysed on a sample of 2000 verbs which are not listed in the *Slovar slovenskega knjižnega jezika*; these verbs either designate a new occurrence in technical contexts (e.g. *digitalizirati/internetizirati vse, ekologizirati regionalni sistem, piratizirati programe, poraču-*

naliti vsa opravila, poskenirati sliko, premrežiti s sistemom kanalov, vitaminizirati margarino, tehnizirati kmetijstvo, etc.) or in social and political contexts (e.g. albanizirati/amerikanizirati/argentizirati se/koga, globalizirati svet, internacionalizirati študij, regionalizirati dejavnost, reprivatizirati lastništvo, zdemoralizirati družbo, etc.); further, they may introduce new contents with the addition of new senses (e.g. igrati (se) na računalnik, pognati programska okna, prostituirati se industriji, servisirati izstope na sisteme, seliti se na strežnik). In activity verbs, communication verbs and verbs of movement, the predominant formation pattern is denominal with the prevalent suffix *-irati* without secondary durativeness, allowing for double forms of the *favlirati/favlati igralca* type. This formation pattern primarily consists of prefixed derivatives (62 %), the commonest prefixes being *po-*, *pre-*, *za-*, *raz-*, *z-/s-*, *o-* and *v-* (e.g. filmizirati, lastniniti, kanonizirati, stekleničiti, tračariti; polastniniti, prelastniniti, zasneževati, razmrežiti, zintrigirati, olastniniti, opomeniti, osrediščiti se, vsajati), and forecasts narrowed valency fields which are normally morphologically and syntactically limited to the (automatic) unmarked monotransitive valency pattern.

On account of the increasingly frequent use of prefixed derivatives, certain Slovene prefixes can only retain aspectualness, e.g. *zaasfaltirati*, *zamoralizirati*, *zmasakrirati*, while some others can indirectly express social change, e.g. *pre-*: *predefinirati ukaze*, *preorganizirati svet*, *prestrukturirati gospodarstvo*, *preusposabljeni ljudi*, etc. Greater individualization is emphasized by using the compound element *sam-* in compounds such as *samoaktualizirati potrebe*, *samotestirati podjetniške lastnosti*, which are gradually gaining ground.

Verbal suffixed derivatives which, semantically, already incorporate an inner agent, e.g. *dopisnikovati/ministrovati/predstojnikovatiklošariti*, *diskati*, *utramvajiti (se)*, *vrtičkati*, *izpitovati*, or denote a certain manner of movement, e.g. *razkomotiti se*, retain their intransitivity.

A current momentary state is expressed by means of a complex predicate, which is often transitive – its adjective with a prepositional morpheme can indicate the potential predicate quality of the /non/deverbal adjective. Less common are intransitive instances of the type *biti domač* 'priljuden', *biti ljudski* 'preprost/naraven', *biti življenjski* 'stvaren', *biti okrogel* 'vinjen/pijan', etc. The nominalization of a proposition consequently results in the adjectivization of agents; however, it needs to be kept in mind that on account of frequent ambiguity wordformational meanings or rather certain suffixes of (de)verbal derivatives in some cases determine or limit the semantico-syntactic capacity of (unambiguous) valency expansion of noun phrases of the type *igranje* (Activity) *nogometa* (Content of Activity) *s prijatelji* (Relation to Activity) *za nagrado* (Goal of Activity); *igranje* (Activity) *hokeja* (Content of Activity) *na travi* (Place of Activity) *z žogico* (Instrument of Activity); *igrallec* (Agent of Activity) *sonate* (Content of Activity) *na klavir* (Relation to Activity); *igralo* (Object of Activity) *s krogli* (Instrument of Activity) *za gunganje* (Goal of Activity); *igrača* (Instrument of Activity) *za odrasle* (Goal of Activity), etc.